

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

KƏRİM PİRMƏMMƏD oğlu PİRİYEV

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ REGIONLARINDA
TİKİNTİ MATERİALLARI SAHƏSİNİN
İNKİŞAFI VƏ ƏRAZI TƏŞKİLİ”**

İxtisas: 5312.01 – «Sahə iqtisadiyyatı»

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Rəna Polad qızı Sultanova
iqtisad elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Qəzənfər Salman oğlu Süleymanov
iqtisad elmləri doktoru, professor

Ləman Aydın qızı Məmmədova
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin “Xidmət sahələrinin
iqtisadiyyatı və menecment”
kafedrası

Müdafiə 12 oktyabr 2018-ci il tarixdə saat 14⁰⁰-da AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən D. 01.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az- 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 11 sentyabr 2018-ci il tarixdə göndərilmişdir.

D.01.181. Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, i.ü.f.d

S.T.Şixəliyeva

İŞİN ÜMUMUİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Tikinti materialları istehsalı sahəsi Azərbaycan Respublikasının emal sənayesinin aparıcı sahələrindən biridir. Onun tərkibinə müxtəlif mülkiyyət formalarında kiçik, orta və böyük gücə malik 1500- ə yaxın müəssisə daxildir. Tikinti materialları istehsalı işinin və xidmətlərinin həcmi 2016-cı ildə 7660,4 mln manat olmuşdur ki, bu da 2000-ci ilə nisbətən 24,0 dəfə çox, tikinti sahəsində yaranmış əlavə dəyərin daxili məhsulda xüsusi çəkisi isə 1,6 dəfə artaraq 10,6 % təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk illərində tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin 70%-dən çoxu subyektiv səbəblərə görə öz istehsal fəaliyyətlərini dayandırmış, fəaliyyətdə olanlar isə ziyanla işləyirdi. Bu dövrdə tikinti materiallarının bir çox sahələrinin məhsullarına olan tələbat da xeyli azalmış, mövcud tələbatın böyük hissəsi xarici ölkələrdən gətirilən məhsullar hesabına təmin olunurdu. 1993-cü ildən başlayaraq ölkədə aparılan məqsədyönlü iqtisadi islahatlar nəticəsində bu sahədə təcridən dirçəlişə və inkişafa nail olunmuşdur.

Son 20 ildə Azərbaycan Respublikasının tikinti materialları bazarının genişlənməsi bilavasitə mülki və sənaye tikintisinin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Müasir dövrdə tikinti materialları məhsullarına tələbat əvvəlki illərlə müqayisədə daha çoxdur. Bu prosesin geniş miqyasda davam etməsi labüddür. Hazırda ölkə prezidentinin tapşırığı ilə bu tələbatın yerli materiallar hesabına ödənilməsinə daha böyük önəm verilir. Ona görə də ölkə regionlarında bu sahədə istehsalın ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi, mütərəqqi texnologiyalar əsasında yeni müəssisələrin yaradılması və mövcud müəssisələrin yenidən qurulması, yerli təbii - təkrar xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadənin vacibliyi ölkədə aparılan siyasətin mühüm hədəflərindən birinə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında tikinti materialları istehsalı sahələrinin əhəmiyyətli rola malik olması bu sahənin sənayenin digər sahələri ilə qarşılıqlı tədqiqini, regionların mövcud təbii - iqtisadi imkanlarından istifadə səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yaxın gələcəkdə onun daha səmərəli inkişafını, bu sahədə xarici bazarlara çıxarıla biləcək rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təşkili məsələlərini də ön plana çəkir.

Tikinti materialları sahəsinin davamlı inkişaf mexanizminin formalaşdırılması böyük sosial məna kəcb edir. Belə ki, bu sahə sosial sferanın, insanların mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və əhəlinin yaşayış tərzinin yüksəldilməsinin mühüm göstəricisi olmaqla ölkənin sosial-

iqtisadi stabilliyinə zəmin yaradır. Odur ki, müasir şəraitdə tikinti materialları sahələrinin regional inkişafı və tikintinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi daha aktual xarakter daşıyır.

Hazırda ölkəmizin inkişafı üçün aktual olan tikinti materialları sahələrinin qarşısında mühüm əhəmiyyəti olan bir çox mürəkkəb məsələlərin həlli durur. Bu məsələlərə də tikinti materialları müəssisələrinin istehsal istqamətlərinin yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını, regionlardakı təbii və təkrar xammal ehtiyatlarının istehsal prosesinə cəlb edilməsini, yeni bazar və istehlakçıların, maliyyə vəsaitlərinin axtarılmasını, tarazlı regional inkişafın sürətləndirilməsini, yerli rəbətqabiliyyətli məhsulların daxili bazarlarda satışının və xarici bazarlara çıxış yollarının axtarılmasını, bu sahəyə xarici investisiyanın cəlb edilməsini və s. aid etmək olar. Belə mürəkkəb məsələlərin müsbət həlli regionlarda müasir tələblərə cavab verə biləcək rəqəbətqabiliyyətli tikinti materialları məhsulu sahələrinin təşkilinə imkanlar yarada bilər.

Beləliklə, Azərbaycanda müasir iqtisadi sistemin qurulması, ölkəmizin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası, bir çox sosial problemlərin müvəffəqiyyətli həlli üçün yerli təbii və təkrar xammal ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi, ölkə emal sənayesinin mühüm sahələrindən olan tikinti materialları sahələrinin tələbatı uyğun inkişafı, bu sahənin ərazi təşkilinin formalaşdırılması strategiyasının hazırlanması mühüm sosial-iqtisadi və elmi vəzifə kimi qarşıda duran məsələlərdəndir. Son illərdə Azərbaycanda yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması və sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin tədricən regional səviyyəyə keçməsi prosesi baş verir ki, nəticədə iqtisadiyyatda əksmərkəzləşmə prosesi müşahidə olunur. Bu isə regionların iqtisadi potensialının formalaşması və onlardan səmərəli istifadəsi üçün geniş imkanlar yaradır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» (2004-2008; 2009-2013; 2014-2018;) tədqiq olunan problemin aktual əməli xarakter daşdığını təsdiqləyir.

Bütün bu yuxarıda göstərilənlər seçilmiş tədqiqat mövzusunun aktuallığını, əhəmiyyətini, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf, tikinti kompleksi, tikinti materialları istehsalının ərazi təmərküzləşməsi, tikinti sektorunda əmək məhsuldarlığı kimi bir çox aspektləri A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, Ş.M.Muradov, A.K.Ələsgərov, Ə.X.Nuriyev, B.E.Əbdürəhmanov, N.Ə.Nəbiyev, R.P.Sultanova,

N.M.İmanov, V.M.Şirəliyev, İ.A.Mehdiyev, T.H.Hüseynov, Ş.Ə.Səmədzadə, T.G.Həsənov, M.A.Məmmədov, S.Q.Gümşüdoğ, G.Z.Yüzbaşova, Ə.Q.Quliyev, M.G.Salahov və b. tərəfindən tədqiq etdirmişlər.

Tikinti materialları istehsalının və tikinti kompleksinin iqtisadi-ekoloji və təşkilati mexanizmlərinin formalaşması, regional komplekslərin öyrənilməsi istiqamətində xarici iqtisadçı alimlər – R.Stoun, A.Marşal, M.Porter, O.İ.Uilyamson, B.Xekker, Z.İ.Abalkin, E.T.Qaydar, A.Y.Petrakov, V.Q.Sadkov, Q.V.Qutman, T.Smirnov, B.Shtulberq, A.N.Çudovskiy, V.A.Lukinov, İ.S.Stepanov, Y.V.Mixaylov, S.N.Vovilyev, N.V.Novoselov və başqaları tərəfindən bu sahənin ayrı-ayrı problemləri tədqiq edilmişdir.

Lakin aparılan tədqiqatlarda Azərbaycan Respublikasının regionlarında yerli təbii və təkrar tikinti materialları xammallarından səmərəli istifadə əsasında rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı sahələrinin yaradılması, bu sahənin davamlı regional inkişaf mexanizminin formalaşması və ərazi təşkili aspektləri qənaətbəxş səviyyədə öz əksini tapmamışdır. Bütün bunlar tədqiq olunan dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında tikinti materialları sahələrinin davamlı inkişafının və ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsinə, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının inkişafına dair təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- tikinti materialları sahələrinin regional tarazlı inkişaf mexanizminin tədqiqi və istifadə imkanlarının araşdırılması;
- ölkə regionlarında tikinti materialları sahələrinin ərazi təşkili və inkişaf vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- tikinti materialları sahələrinin regional strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə onların daşınmasının səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyənəşdirilməsi;
- regionlarda yerli təbii və təkrar tikinti materialları xammal əsasında rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları sahələrinin yaradılması imkanlarının müəyyən edilməsi;
- tikinti materialları sahələrinin tarazlı regional inkişaf kontekstində istehsal proseslərində iqtisadi-ekoloji nəzarəti gücləndirməklə, təbiəti mühafizə tədbirlərinin iqtisadi mexanizminin hazırlanması;

- regionlarda tikinti materialları ehtiyatları potensiallarından istifadə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikası tikinti materialları sahələri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycan Respublikası regionlarında tikinti materialları sahələrinin dayanıqlı inkişafı və səmərəli ərazi təşkilidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının qanunları, direktiv və normativ sənədləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin materialları, Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin tikinti materialları üzrə sistemli tədqiqatları, təcrübi tövsiyələri, yerli və xarici iqtisadçı alimlərin və mütəxəssislərin nəzəri və təcrübi araşdırmaları, elmi əsərləri, eyni zamanda respublika, regional və beynəlxalq elmi-praktiki konfrans materialları təşkil etmişdir. Tədqiqat işində iqtisadi və müqayisəli təhlil, iqtisadi statistika və məntiqi üsullar, iqtisadi-riyazi, statistik qruplaşdırma, korelyasiya və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin tikinti və tikinti materialları istehsalı sahəsində hesabat materialları, bülletenləri və statistik göstəriciləri təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkə regionlarında tikinti materialları sahələrinin inkişaf mexanizmi nəzəri baxımdan öyrənilərək, tətbiqi imkanları araşdırılmışdır;

- regional tarazlı inkişafda tikinti materialları sahələrinin mövcud vəziyyəti təhlil olunmuş və qiymətləndirilmişdir;

- tikinti materiallarının əsas sahələri- sement, təbii qum, çınqıl və gips məhsulları üzrə itirilmiş gəlirlərin idxal-ixrac saldosu riyazi üsulla hesablanmışdır;

- regionlararası qeyri filiz tikinti materialları xammalın daşınmasında boru nəqliyyatından istifadənin səmərəliliyi göstərilmişdir;

- regionlarda yerli təbii və təkrar tikinti materialları xammallarından istifadə səviyyəsi verilmişdir;

- yerli tikinti materiallarının dövrüyyəyə cəlb edilməsi ilə ekoloji tarazlığın pozulmaması üçün konkret normaların müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin nəzəri-praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində tikinti materialları sahələrinin tarazlı regional inkişaf istiqamətləri, onun sahə quruluşunun mövcud təbii potensialla uyğunluğunun təmin olunması, yerli təbii və təkrar xammallara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları sahələrinin təşkili və tikinti materiallarının regionlararası daşınmasının təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyətini təcəssüm etdirir.

Tədqiqat işinin təcrübəvi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas elmi müddəaları müəllifin respublika və beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda -“Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə” mövzusunda elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2003); “Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı” mövzusunda respublika konfransı (Bakı, 2009); “M.A.Allahverdiyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş” respublika konfransı (Bakı, 2010); “ Ziyad Səmədzadənin 70 illiyinə həsr olunmuş” elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2010); “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2012); “Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində Cənub-Şərq Avropa ölkələri arasında əməkdaşlığın problemləri və perspektiv inkişafı” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bolqarıstan, Sviştov, 2012); “Heydər Əliyevin 90-illik yubileyinə həsr olunmuş” respublika elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2013); “Akademik Həsən Əliyevin 110 illiyinə həsr olunmuş” elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2017) məruzə ilə çıxış etmiş və elmi işin ən mühüm nəticələri Azərbaycan Respublikası Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinin İqtisadiyyat Komitəsi tərəfindən qəbul edilmişdir (arayış № 09-108/ 01, 29 avqust 2016-cı il).

Tədqiqatın nəticələri üzrə çap edilmiş materiallar. Elmi işin məzmunu ilə bağlı müəllif tərəfindən 21 elmi əsər, o cümlədən 2 kollektiv monoqrafiya, 13 məqalə və 9 konfrans materialları nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paraqraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş 161 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi kompüter yazısı ilə 169 səhifəni, 11 cədvəli, 1 sxemi özündə əks etdirir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

FƏSİL I. TİKİNTİ MATERİALLARI SAHƏLƏRİNİN REGIONAL İNKİŞAFI VƏ ƏRAZİ TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Mineral xammal sərvətlərindən istifadənin nəzəri-metodoloji əsasları
- 1.2. Tikinti materialları sahələrinin regional inkişafının iqtisadi problemləri
- 1.3. Müasir iqtisadi şəraitdə tikinti materialları ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi-ekoloji problemləri

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TİKİNTİ MATERİALLARI EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏ VƏ ƏRAZİ TƏŞKİLİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 2.1. Tikinti materialları istehsalı sahələrinin müasir vəziyyətinin təhlili
- 2.2. Tikinti materialları ehtiyatlarının ərazi quruluşu və regional inkişafı
- 2.3. Təkrar xammal və sənaye tullantılarından istifadə səviyyəsi

FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TİKİNTİ MATERİALLARI SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI VƏ ƏRAZİ TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

- 3.1. Azərbaycanda tikinti materialları sahələrinin ərazi üzrə təşkili və daşınmasının təkmilləşdirilməsi
- 3.2. Azərbaycan Respublikasında rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları istehsalının inkişaf istiqamətləri

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

MÜDAFIYƏ TƏQDİM EDİLƏN ƏSAS ELMİ MÜDDƏALAR

1. Mineral xammal sərvətlərindən istifadənin tətqiq olunmasında nəzəri-metodoloji yanaşmalar öyrənilmiş və onlara münasibət bildirilmiş, tikinti materialları sahələrinin regional inkişafa, təbii-təkrar tikinti materialları xammal ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi-ekoloji məsələləri araşdırılmış və mineral xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində renta və xərc yanaşmalarının qarşılıqlı nəzərə alınmasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın mineral xammal ehtiyatlarının ümumi balansında yataqların sayına, tərkibinin müxtəlifliyinə, mövcud ehtiyatların həcminə görə tikinti materialları ehtiyatları mühüm yer tutur. Bura gips, anhidrid, karbonatlar, müxtəlif növ gillər, qumlar, çınqıl, duz və s. qeyri-filiz mineral sərvətləri daxildir. Belə ki, yataqların əksəriyyəti istifadəyə verilmiş və onların bazasında yaradılmış sənaye müəssisələri ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif xammal və materiallarla təmin edir.

Müxtəlif növ mineral xammal ehtiyatların qiymətləndirilməsində vahid bir yanaşma olmadığından qiymət əmtəənin pulla ifadə olunmuş dəyəri, tələb və təklifin, faydalılığın ifadəsi olduğunu əsas götürsək, onda bir daha aydın olur ki, təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi çox mürəkkəb və bəzən mümkün olmayan məsələdir.

Müasir yanaşmalara görə mineral xammal sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsini təhlil edərkən ilk öncə, ondan səmərəli və ya qeyri-səmərəli istifadənin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Tikinti materialları ehtiyatlarından istifadədə müəssisə üçün təbii sərvətlərin çox aşağı səviyyədə qiymətləndirilməsi hazırda demək olar ki, onlardan pulsuz istifadə imkanının olmasından irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, mineral xammal sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsində iki göstəricini – “məsarif” və “renta”-nı qeyd etmək olar. Bundan başqa bu iki göstəricilərin birləşməsindən yaranan “qarışıq” qiymətləndirmə differensial renta şəklində sərvətlərin istismarına sərf olunan xərclər və səmərənin əldə olunmasını özündə əks etdirir.

İqtisadi qiymətləndirmənin xərc və nəticə səmərəliliyinin yaxşılaşdırılması funksiyasını ifadə etməsi üçün bu prosesdə ictimai zəruri xərcləri özlərində tam təzahür etdirməlidirlər.

Mineral xammal ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsində indiyədək olduğu kimi, təkcə əmək-dəyər nəzəriyyəsiindən deyil (klassik

məktəb), neoklassik məktəbin morjinal nəzəriyyələrin istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Lakin istənilən halda ölkənin müvafiq məhsullara olan tələbatının ödənilməsi ön plana keçir. Təbii tikinti materialları xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadəsinə xidmət edən iqtisadi qiymətləndirmədə ixracyönümlü məhsul istehsalının da nəzərə alınmasına və ölkənin tələbatının ödənilməsi, xalq təsərrüfatının iqtisadi-ekoloji səmərəliliyi əsas prinsip kimi, nəzərə alınmalıdır. İqtisadi qiymətləndirmənin metodiki və praktiki məsələlərində, bununla əlaqədar istehsalın yerləşdirilməsində emal sənayesi məhsullarının, tikinti materiallarının, ilkin və təkrar xammal ehtiyatlarının xüsusi çəkisinin müəyyənəlməsi vacib məsələlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə çalışan alim və mütəxəssislərin bir qrupu mineral xammal ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirməsində yalnız faydalı qazıntı yataqlarının istismarına çəkilən xərclərin nəzərə alınmasını, ikinci qrup isə onların kəşfiyyatına çəkilən xərclərin də bura daxil edilməsini, üçüncü qrup iqtisadçı alimlər isə göstərilən xərclərlə bərabər faydalı qazıntıların ilkin emalı və məhsul istehsalı proseslərində çəkilən xərclərin də nəzərə alınmasını təklif edirlər. Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən bütün bu xərclərlə bərabər, ətraf mühitin mühafizəsinə tələb olunan və nəqliyyat xərclərinin qiymətləndirmədə nəzərə alınması düzgün hesab oluna bilər.

Mineral xammal ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirməsinin əsas amillərindən biri də onların bazası əsasında istehsalın səmərəli regional təşkili və yerləşdirilməsidir. Ümumiyyətlə, mineral xammal və digər təbii ehtiyatların mənimsənilməsində, istifadəsində, həmin ehtiyatların əsasında formalaşmış ərazi-istehsal komplekslərin ictimai-zəruri xərclərinin (istismar, emal, nəqliyyat, sosial) məcmusu mineral xammal ehtiyatlarının nəzəri və təcrübi vasitələrinin mühüm bir hissəsidir.

Regionarda mineral xammal ehtiyatlarından istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təbii-iqtisadi amillərdən asılı olaraq istehsalın ərazi təşkilinin tərkib hissəsidir. Region səviyyəsində istehsalın gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən mövcud təbii- iqtisadi amillərlə bərabər həmin regionun sosial-iqtisadi inkişafı nəzərə alınır ki, məhz belə qiymətləndirmə istehsal və sahələrarası inkişaf üçün vacib olan imkanların müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Hesab edirik ki, mineral xammal ehtiyatlardan regional səviyyədə istifadəni qiymətləndirərkən mövcud xammal bazası və regionun texniki-iqtisadi göstəriciləri ilə bərabər aşağıdakılar da nəzərə alınmalıdır;

-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının tərtibatında təbii-təkrar tikinti materialları xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə və ətraf mühitin qorunması funksiyası;

-mineral xammal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində onun kəşfiyyatına, istismarına, məhsul istehsalına çəkilən xərclərlə bərabər ətraf mühitin mühafizəsi və nəqliyyat xərclərinin də nəzərə alınması;

- respublikanın ayrı-ayrı regionlarında istehsal prosesində yaranan müxtəlif növ tullantı və təkrar xammalın ətraf mühitə təsiri və ekoloji tarazlığın qorunma həddinin müəyyənləşdirilməsi:

- tikinti və tikinti materialları istehsalı sahəsində bütün bölmələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanması.

2.Tədqiqat işində tikinti materialları sahələrinin müasir vəziyyəti, tikinti materialları ehtiyatlarından istifadənin ərazi təşkili və regional inkişafı, təbii - təkrar xammal və sənaye tullantılarından istifadə səviyyəsi, yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafı, tikinti materialları sahəsində mülkiyyət formalarında baş verən dəyişikliklərin bu sahənin makroiqtisadi göstəricilərinə təsiri müəyyənləşdirilmiş və bir sıra tikinti materialları sahələri üzrə itirilmiş gəlirlərin riyazi üsulla hesablanması verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası mineral və qeyri-mineral tikinti materialları xammal ehtiyatları ilə olduqca zəngin bir ölkədir. Ölkə ərazisində böyük ehtiyatlara malik olan neft və qaz yataqları ilə bərabər sənaye əhəmiyyətli qara, əlvan metal, əksər növ tikinti materialları istehsalı üçün xammal və s. faydalı qazıntı yataqları aşkar edilmişdir ki, onların əsasında iqtisadiyyatın və eləcə də, əhalinin sosial-iqtisadi şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün vacib sahələri müxtəlif növ xammal və materiallarla təmin edən istehsal sahələri yaradılmışdır. Lakin mineral və qeyri-mineral tikinti materialları əsasında istehsal olunan məhsullar üzrə uzun illər ərzində yaranmış iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində MDB respublikalarının əksəriyyətində müvafiq xammal bazasının yaradılması, müəssisələrin istehsal profilinin dəyişməsi və bir çox digər səbəblərdən respublikada fəaliyyət göstərən sənayenin digər sahələrində olduğu kimi, tikinti materialları sahələri müəssisələrinin əksəriyyəti öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Nəticədə, müəssisələrin uzun müddət işləməməsi ilə əlaqədar əsas vəsaitlər yararsız vəziyyətə düşmüş, yüzlərlə yüksək ixtisaslı əməkqabiliyyətli əhali işsiz qalmış, işçilər öz iş qabiliyyətini itirmək dərəcəsinə çatmışdır.

Lakin son 20 ildə yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq texniki tərəqqinin nailiyyətləri və yeni mülkiyyət formalarının tətbiqi

sayəsində tikinti materialları istehsalının bir çox sahələrində istehsal prosesi tədricən stabilləşməyə və inkişaf etməyə başlamışdır. İqtisadiyyatın başqa sahələri və eləcə də, tikinti materialları istehsalı sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələr genişlənmiş və inkişaf etmişdir.

Respublikada tikinti materialları sahələrinin (yığma dəmir-beton məmulatları, kərpic, mişar daşı, sement, əhəng, qeyri-metal mineral materialları və s.) illik istehsal həcmi son 15 ildə 5,0 dəfədən çox artmasına baxmayaraq tələbat tam ödənilmir.

Tikintinin ahəngdar inkişafının təmin edilməsində vacib sosial-iqtisadi məsələlərin həllində, əsaslı tikintinin maddi-texniki bazasının yaradılmasında tikinti materialları istehsalının və ərazi təşkilinin yaxşılaşdırılması vacib amildir.

Azərbaycanda mülki və sənaye tikintisinin ildən-ilə genişləndirilməsi tikinti materialları sahələrinin istehsal həcmının artırılmasını, mütərəqqi tikinti materialları sahələrinin sürətlə mənimsənilməsini və tikinti materialları xammalları və məhsullarının daşınmasının səmərələşdirilməsini tələb edir. Tikinti materialları sahələri respublika ərazi-istehsal kompleksinin bütün həlqələri ilə sıx əlaqədə olmaqla, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. 2016-cı ildə tikinti materialları ümumi sənaye məhsulunun 1,3%-i təşkil etmişdir.

Müasir iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq sənaye istehsalının mülkiyyət formalarına görə quruluşunda da xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Ümumi sənaye istehsalında 2005-ci ildə dövlət mülkiyyəti 29,4%, qeyri-dövlət mülkiyyəti 70,6% təşkil etdiyi halda 2010-cı ildə bu göstərici müvafiq olaraq 19,9 və 80,1%, 2016-cı ildə uyğun olaraq 1,1 və 98,9 % olmuşdur. Mülkiyyət formalarının bu istiqamətdə dəyişməsi tikinti materialları istehsalında daha yüksək göstəricilərlə təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının tikinti sahəsində yaranmış əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 6,5% təşkil etdiyi halda, 2016-cı ildə 8,2 % təşkil etmişdir. Ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların qoyuluşunda 2000-ci ildə tikinti-quraşdırma işləri 42,6%, maşın, avadanlıq, alət və inventarlar 23,5%, cari işlər 33,9% təşkil etdiyi halda 2016-cı ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 73,1%, 11,8%, 15,1% olmuşdur. Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin tərkibində 2000-ci ildə tikinti 0,3%, tikinti materialları istehsalı 0,4% təşkil etdiyi halda 2016-cı ilin əvvəlində bu göstəricilər 2,4% və 1,1% təşkil etmişdir.

Tədqiqat dövründə respublikadakı mövcud əsas fondların 61,0%-i, istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin 43,3%-i, əsas kapitala yönəldilmiş

kapitalın 88,9%-i, ondan tikinti quraşdırma işlərinə sərf edilənlərin 82,7%-i Abşeron regionun (Bakı şəhəri daxil olmaqla) payına düşmüşdür. Lakin 2000-cü ilə nisbətən 2016-cı ilin əvvəlinə bu regionun xüsusi çəkisi (istifadəyə verilmiş yaşayış evləri istisna olmaqla) xeyli azalmışdır. Digər regionların içərisində bu göstəricilər Lənkəran regionunda 2,3%, 3,0%, 1,5%, müvafiq olaraq Aran regionunda 14,3%, 8,9%, 0,6%, Naxçıvan MR-da 5,1%, 3,8%, 0,5% artmış, qalanlarının ayrı-ayrılıqda və birlikdə xüsusi çəkili olduqca aşağı göstəricilərə malik olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə respublika üzrə əksər tikinti materialları istehsalı sahəsində xeyli irəliləyişlərə nail olunmuşdur (bax cədvəl 1-ə.).

Göründüyü kimi son 15 ildə Azərbaycanda tikinti materiallarının əsas növlərinin istehsalının real həcmi xeyli artmışdır. Tikinti materialları sənayesinin mühüm sahələrindən biri, tikintinin «çörəyi» adlanan sement istehsalının artırılması mühüm iqtisadi və sosial məsələlərdəndir. Hesablamalar göstərir ki, bu növ tikinti materiallarına illik ehtiyacımız 4,5-5,0 milyon tona bərabərdir. Respublikada yerli sement istehsalı isə 2015-ci ildə 2,7 milyon tondan bir qədər az olmuşdur. Müxtəlif markalı sementə olan tələbat ödənilmədiyindən ildə yüz min tonlarla sement külli miqdarda nəqliyyat xərci çəkməklə baha qiymətə gətirilir. Yalnız 2016-cı ildə Azərbaycana xarici ölkələrdən 191598,0 min ABŞ dolları dəyərində daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşə məmulatları, 2533,4 min ABŞ dolları məbləğində 213469 ton təbii qum idxal olunmuşdur. Göstərilən ildə ölkəyə 17915,5 min ABŞ dolları dəyərində sement və sement klinkeri gətirilmişdir ki, sementin burada xüsusi çəkisi təxminən 50%-ə yaxındır. Azərbaycanda son 15 ildə sement istehsalının 9.2 dəfədən çox artmasına baxmayaraq, tədqiqat ilində 2010-cu ilə nisbətən 1,7 dəfə çox müxtəlif növ tikinti materialları, o cümlədən 0,4 milyon tona yaxın sement gətirilmişdir. Ölkədə əldə olunan iqtisadi inkişaf nəticəsində sementə olan tələbat da ildən-ilə artır. Ona görə də Azərbaycanda bu məhsula olan tələbatın daha dolğun ödənilməsi və dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarılması istiqamətində xeyli işlər görülməlidir.

Vurğulamaq lazımdır ki, hələ Sovetlər Birliyi dövründə mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik olan bəzək sementi istehsal edən zavodlar son dərəcə məhdud miqdarda idi. Tovuz sement zavodu da bunlardan biri idi. Onun istehsal etdiyi sementin 80%-i keçmiş ittifaq respublikalarına və xarici ölkələrə göndərilirdi. Sementə olan tələbatımızın ödənilməsinin və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının yaxşılaşdırılmasında müsbət rolunu

və iqtisadi cəhətdən sərfəliliyini nəzərə alaraq həmin regionda müasir texnologiyaya əsaslanan yeni zavodun tikilməsi ilə regionda sement və bəzəkli sement istehsalının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun olardı.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında əsas növ tikinti materialları, məmulat və konstruksiyalar istehsalı

№	Məhsulların adları	Ölçü vahidi	İ l l ə r					2016-cı ildə 2000-ci ilə nisbətən (dəfə)+;-
			2000	2005	2010	2015	2016	
1.	Sement	min ton	251,0	1538,0	1279,0	2 683	2310	9,2
2.	Tikinti gipsi	min ton	23,0	28,2	49,2	196,5	155,8	6,8
3.	Tikinti kərpic	min kub m.	43,8	161,4	272,5	280,6	234,1	5,3
4.	Sementdən yığma tikinti konstruksiyalar	min kub m.	42,9	19,9	50,9	27,3	110,9	2,6
5.	Əhəng	min.t.	0,2	0,5	0,9	17,3	27,4	137
6.	Tikinti qumu	min ton	348,0	662,4	1178,0	752,7	367,8	1,1
7.	Çınqıl, qırmadaş, xırda çay daşı və çaxmaq daşı	min ton	378,0	552,0	3468,0	862,2	739,7	2,0
8.	İnşaat üçün əhənk daşı	min ton	18,3	704,5	456,8	402,1	553,1	30,2

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ARDSK-nin müvafiq illər üzrə statistik göstəriciləri əsasında tərtib edilmişdir.

Regionların kompleks inkişafında mühüm rol oynayan tikinti materialları sahələrindən biri təbii divar daşdır. Azərbaycan böyük həcmdə təbii divar daşları (mişar daşı) ehtiyatına malikdir. Hesablamalara görə hazırda təbii divar daşlarının mövcud ehtiyatı 620,0 mln. kub metrə qədərdir. Respublikada aşkarlanmış divar daşları ehtiyatları əsasən üç regionun (Abşeron-51,7%, Gəncə-Qazax-14,7%, Yuxarı Qarabağ-21,3%)

payına düşür. Yeni iqtisadi şəraitdə bu növ tikinti materiallarına ehtiyac daha da artmışdır. Respublika ərazisində hər bir rayonun yerli təbii şəraitinə uyğun divar materialları istehsal edilməsinə imkanlar olmasına baxmayaraq həmin regionların tələbatının ödənilməsi üçün Abşeron regionundan böyük həcmdə divar materialları olan kubik daşı daşınır. Abşeron regionunda divar materiallarına artan tələbatı ödəmək, həmçinin bu növ materialların daşınmasının qarşısını almaq məqsədilə Şamaxı, Udulu, Xanlar, Ağdam, Zəyəm, Qazax, Şahbulaq, Dövlətyarlı, Cəbrayıl və s. mövcud olan mexaniki daş karxanalarında mişar daşı istehsalının artırılması məqsəduyğundur. Eyni zamanda divar daşı istehsalını artırmaq məqsədilə daha məhsuldar və tam mənada yeni növdə təkmilləşdirilmiş daşkəsən maşınların tətbiqini gücləndirmək tələb olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, karxanalarda daşların doqranması prosesində ətraf mühitə zərər vuran böyük həcmdə tullantılar əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, daş karxanalarında daş çıxarılması orta hesabla kəsilən daş kütləsinin 50-60%-i təşkil edir. Tədqiqat göstərir ki, bu tullantılardan əhəng, tikintidə əsas və divar blokları, beton, zamaska, sement, asfalt-beton, taxtapuş maskası və s. istehsalında istifadə edilməsi mümkündür. Bundan başqa polimer tikinti materialları kombinatında əhəng tozundan istifadə etməklə qiymətli plastifikatorlara qənaət edilər və linoleumun qiymətinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasına da köməklik göstərir.

Respublikanın əksər regionlarında təbii doqrama divar daşlarından başqa digər yerli tikinti materialları (bişmiş və çiy kərpic, boşluqlu keramik bloklar, keramit, müxtəlif panellər, qamışdan hazırlanan piltələr və s. istehsalı üçün mühüm xammal ehtiyatları, çay daşları, əhəng, gəc, gips, gil, qum-çınqıl və s.) sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün real imkanlar mövcuddur. Göstərilən tikinti xammal materialları əsasında iri ölçülü yüngül, ucuz və mütərəqqi konstruksiyalar hazırlanması mümkündür ki, bu da hər bir region üçün yerli tikinti materialları xammal bazasının və əlavə iş yerlərinin, gəlir mənbələrinin yaradılmasına səbəb ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin əksər regionlarında xüsusən Naxçıvan MR-da, respublikanın qərb zonasında əhəng, gips, gəc istehsalını artırmaq mümkündür ki, bu da həmin regionların inkişafına və eləcə də respublikanın bu növ məhsullara olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir edə bilər.

Azərbaycan Respublikasında son 15 ildə tikinti materiallarının ən çox işlənən sahələrindən – tikinti qumu -1,1 dəfə, inşaat üçün digər daş və qum daşları - 6,5 dəfə, çınqıl, qırmadaş, xırda çay daşları və çaxmaq daşı -

2,0 dəfə, əhəng 137 dəfə, sementdən yığma tikinti konstruksiyaları 2,2 dəfə artdığı halda, odadavamlı gil, hörgü üçün hazır beton qarışığı, panellər, tavalər (şifer), keramiki məmulat istehsalı tələbatdan xeyli geri qalır.

Respublikanın dağ regionlarında (xüsusi ilə Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala və digər regionlarda) tarixən kirəmitdən evlərin örtüyü kimi istifadə olunmuşdur. Hazırda bu növ tikinti materiallarının istehsalı olduqca azalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kirəmit soyuğa, istiyə, zərbəyə davamlı olmaqla, şiferə nisbətən istiliyi və soyuğu bir qədər az keçirir, uzun müddətlidir, çətin sınır və sıradan çıxmış hissələrin dəyişdirilməsi asandır, binada əlavə istilikayırıcı materiallardan az istifadə olunur, şəhər və kəndlərə xüsusi yaraşlıq verir. Respublikanın Lənkəran-Astara, Aran, Şəki-Zaqatala, eləcə də əksər regionlarında kirəmit istehsalı üçün zəngin xammal mənbələrinin və yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərin olmasını nəzərə alaraq bu növ tikinti materialının artırılmasının məqsədəuyğunluğunu bir daha ön plana çəkir.

Yeni iqtisadi şəraitdə ölkə regionlarının inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsində mövcud tikinti materialları ehtiyatı mənbələrindən səmərəli istifadə etməklə, lazımı tikinti materialları istehsalını artırmaq məqsədilə fəaliyyətdə olan və fəaliyyətlərini dayandırmış, lakin istehsal imkanlarına malik müəssisə və obyektlərin kiçik sahibkarlara maliyyə yardımını əsasında verməklə canlandırılması mühüm iqtisadi-sosial əhəmiyyətə malik məsələlərdəndir.

Respublikanın əksər regionlarında tikinti materialları istehsalı üçün zəngin xammal ehtiyatları mövcud olmasına baxmayaraq tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin respublikanın regionları üzrə qeyri-bərabər yerləşməsi bu sahənin səmərəli inkişafına maneçilik törədən əsas amillərdən biridir. Respublika üzrə tikinti sənayesinin mineral-xammal bazasını təşkil edən 300-dən artıq müxtəlif növ qeyri-filiz tikinti materialları yataqları kəşf edilmişdir. Bura ümumi ehtiyatı 510,0 milyon ton olan sement istehsalına yararlı əhəng daşı, gil, trass, vulkan külü, 690 milyon m³-a yaxın 59 mişar daşı, 56 mln m³ olan 22 üzvlük daşı, 3,7 mln m³ ehtiyata malik dekorativ qırma daşı, 19 mln m³ ümumi ehtiyatla 2 keramika xammalı, 205 mln m³-a yaxın ümumi ehtiyatı olan 24 inşaat daşı, 193 mln m³-a yaxın ümumi ehtiyatla 95 gil, 126 mln ton sənaye ehtiyatı olan əhəng daşı, 1,3 milyard m³ ümumi ehtiyatla 70 qum-çınqıl, 60,6 mln m³ ümumi ehtiyatla 14 qum və 66 mln m³ ümumi ehtiyatla 2 perlit-pemza yataqları daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən bu qədər müxtəlif qeyri-filiz tikinti materialları respublikanın regionları üzrə cədvəl 2-də verilmişdir.

**Azərbaycan Respublikasının regionlarında qeyri-filiz
tikinti materialları ehtiyatlarının yerləşməsi, (%-lə)**

Regionlar	Mişar daşı	Üzlük daşı	Tikinti daşı		Se-ment xam-malı	Qum çınqıl	Qum	Gil	Gəc	Gips
			Beton və silikat məmulatları istehsalı	Əhəng xam-malı						
1. Abşeron	51,7	5,8	...	20,2	28,4	1,2	26,0	21,0	...	...
2. Gəncə-Qazax	14,7	8,6	71,3	...	3,4	16,9	2,6	7,3	66,8	96,2
3. Şəki-Zaqatala	...	...	...	19,4	...	18,2	7,5	11,9	...	...
4. Lənkəran	0,2	...	...	...	...	4,1	...	7,9	...	...
5. Quba-Xaçmaz	1,9	...	3,3	...	...	10,1	26,2	6,9	...	...
6. Aran	3,5	-	-	0,9	-	22,5	12,8	27,6	-	-
7. Yuxarı Qarabağ	21,3	33,7	-	37,9	68,2	6,7	7,6	7,6	33,2	-
8. Kəlbəcər-Laçın	3,5	3,6	25,4	19,4	-	5,6	-	2,3	-	-
9. Dağlıq Şirvan	0,7	3,3	-	1,9	-	7,3	-	2,9	-	-
10. Naxçıvan	2,5	45,0	-	0,3	-	7,4	17,3	7,6	-	3,8
Cəmi:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq illər üzrə materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan tikinti üçün qum, çınqıl, xırdalanmış daş (qravi) və özül daşı istehsalının artırılmasında və daşınmasında geniş imkanlar mövcuddur. Respublikada istehsal olunan dəmir-beton məmulatı və hissələrinin 80,0 %-dən çox hissəsi Abşeron regionunun payına düşür. Həmin müəssisələrə tikinti materialları xammalları (qum, çınqıl, qırma daş və s.) əsasən Mingəçevir və İmişlidən (Bəhrəmtəpə) təxminən 200-300 km məsafədən gətirilir. Bu məhsulların təcrübədən keçmiş boru nəqliyyatı vasitəsi ilə (hidronəqlətmə) daşınmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin xammal materiallarının Bakı şəhərinə, oradan Sumqayıt şəhərinə nəql edilməsi ilə bərabər, həmin boru

nəqliyyatı vasitəsi ilə əks istiqamətdə Sumqayıt şəhərində uzun illər yığılmış şlakın nəql edilməsinin bir çox üstünlükləri var. Bu məhsullar hazırda əsasən dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı vasitəsi ilə daşınır. Belə daşınmanın tətbiqi yollarda tıxaçların və itgilərin xeyli azaldılmasına səbəb olar.

Tədqiqat əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Dağlıq Qarabağın və onun ətraf rayonlarının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə tikinti materiallarının istehsalı üçün yararlı olan 74479,0 mln ton ehtiyata malik üzlük daş xammal yataqları, 397714,0 mln ton əhəng-gəc istehsalı üçün xammal yataqları, 200,0 mln ton gips istehsalı üçün xammal yataqları, 75885,2 mln ton gil xammal yataqları, 59541,0 mln ton qum-çınqıl yataqları, 89723,0 mln ton daş xammalı yataqları, 4473,0 mln ton beton istehsalında istifadə olunan doldurucu yataqları, 23850,0 mln ton kərpic istehsalı üçün yararlı olan xammal yataqları Azərbaycan tikinti materialları sənayesi tərəfindən istifadə oluna bilinmir. Nəticədə, ölkədəki tikinti materialları istehsalı müəssisələri və tikinti təşkilatları təbii qum, sement, gips kimi materialları digər ölkələrdən idxal etmək məcburiyyətində olmuşlar.

Dissertasiyada respublika regionlarında, o, cümlədən Yuxarı Qarabağ regionunda tikinti materialları ehtiyatlarının yerləşməsi verilmiş və ölkə üzrə əsas tikinti xammal materialları olan sement, təbii qum-çınqıl, gips məhsullarına olan ümumi tələbatımızın 59,0%-ə qədəri xarici ölkələrdən gətirilmə məhsullar hesabına ödənilməsidir.

Müəyyən olunmuşdur ki, tədqiqat dövründə göstərilən tikinti materialları xammallarına tələbatın həcmi cari qiymətlərlə ildə təxminən 751,9 mln. manat təşkil etmişdir. Bu ümumi tələbatın 41,3 %-i ölkə daxilində istehsal olunmuş xammal hesabına, qalan 58,7%-i isə idxal hesabına ödənilmişdir (bax cədvəl 3-ə).

Ölkə iqtisadiyyatının və onun maddi istehsal sahələrindən olan tikinti materialları (sement, təbii qum-çınqıl, gips) sahələrinin mənfəətli fəaliyyəti (bu sahədə itirilmiş gəlirlirlərimiz)

$$\pm N_x > A_r$$

riyazi şərtinə uyğun hesablanmışdır;

N_x- ölkə iqtisadiyyatı və ya onun maddi istehsal sahələrinin məhsulları üzrə idxal-ixrac saldusunun miqdarı;

A_r-ölkə iqtisadiyyatı və ya onun maddi istehsal sahələrində istehlak olunan xammal materiallarının istehsalına sərf olunan material xərclərinin miqdarı.

Əsas tikinti materialları məhsulu hesab olunan sement, təbii qum-çınqıl, gips sahəsi üzrə idxal – ixrac saldosu, cari qiymətlərdə, mln manatla.

İllər	Ölkədaxili tələbat	Ölkədaxili istehsal	Məhsulların ixracı	Məhsulların idxalı	
				AZN	Mln ABŞ \$
1	2	3	4	5	6
2009	96,6	36,8	0,0	59,8	74,4
2010	126,5	59,0	1,5	67,5	84,1
2011	162,9	83,2	2,1	79,7	100,9
2015	175,4	66,4	1,5	109,0	138,7
2016	190,5	64,8	1,5	125,6	156,7
Cəmi:	751,9	310,2	6,6	441,6	554,8

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ARDSK-nın müvafiq illər üzrə statistik materiallar əsasında tərtib edilmişdir.

Tədqiqat əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Yuxarı Qarabağ regionu son dörd ildə əsas tikinti materialları xammalı hesab olunan sement, təbii qum-çınqıl, gips məhsullarının idxal-ixrac saldosu mənfi olaraq 435,0 mln. manat təşkil etmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, tikinti materiallarının göstərilən sahələri üzrə idxal-ixrac saldosunda $\pm N_x$ şərtinin tələbi ödənilməmiş və ölkənin bu məhsullara olan tələbatının təmin edilməməsi ilə yanaşı, bu növ məhsullar üzrə rəqabətqabiliyyətli ixrac potensialının artırılması məhdudlaşmışdır. Odur ki, bu sahədə istehsal həciminin miqyasının genişlənməsi mümkün olmadığından tikinti materialları istehsalının əsas məhsulları olan sement, təbii qum-çınqıl və gips üzrə ölkə öz tələbatını ödəmə qabiliyyətində olmamışdır.

Beləliklə, respublika regionlarının kompleks inkişafında və əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm irəliləyişlərə nail olunmasının təmin edilməsi, tikinti materialları sahələrinin regionlarda səmərəli yerləşdirilməsi və təşkili istiqamətində aşağıda göstərilənlərin nəzərə alınması tövsiyə olunur:

- tikinti materialları sahələrinin inkişafı və investisiya sahəsində respublikada aparılacaq regional siyasətdə özəl sahibkarlıq sektorunun artmasının nəzərə alınması:

- regionlarda mövcud olan lakin fəaliyyəti dayandırılmış tikinti materialları müəssisələrinin istehsal fəaliyyətlərinin bərpa edilməsinə xarici investisiyanın cəlb edilməsi:

- tikinti materialları sahələri üzrə müəssisələrdə əsas fondların müasir texnika ilə təzələnməsi:

- məhsul istehsalında material tutumluğun, enerji və əmək məsrəfinin azaldılması:

- regionlarda təbii və təkrar tikinti materialları xammal ehtiyatlarını istehsal prosesinə cəlb etməklə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalında icra və özünüidarə orqanlarının təşəbbüskarlığının artırılması.

3. Azərbaycan Respublikasında tikinti materialları sahələrinin ərazi təşkili və daşınmasının təkmilləşdirilməsi, ölkə regionlarında rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları sahələrinin inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının intensiv proseslərdən daha çox yararlanması, dünya bazarlarına rəqabətqabiliyyətli məhsulların çıxarılması, eləcə də beynəlxalq aləmdə əldə etdiyi mövqe və nüfuzunun daha da gücləndirilməsi regionlarda iqtisadiyyatın tarazlı inkişafından, mövcud təbii və təkrar xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təşkilindən asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə yoxsulluq və işsizlik kimi global problemlərin aradan qaldırılmasına regionların malik olduğu müxtəlif təbii-iqtisadi potensialı üzə çıxarmaqla, mövcud potensialdan səmərəli istifadə yollarını araşdırmaqla, regionun dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaqla, mövcud yerli potensialdan səmərəli və qənatlı istifadəsinə əsaslanmaqla nail olunması mümkündür. Eyni zamanda milli iqtisadiyyatın tarazlı-dinamik inkişafının təmin edilməsində ayrı-ayrı regionlardakı təbii-iqtisadi ehtiyatların dövrüyyəyə cəlb edilməsinə imkan verən yeni texnika və texnologiya ilə təchiz olunmuş istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması, bu istiqamətdə müvafiq beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və mövcud resurslardan səmərəli istifadə yollarının müəyyənləşdirilməsi xüsusi aktuallığa malikdir.

Müasir iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun ayrı-ayrı regionların və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində və eləcə də tikinti materialları sahəsində sabit inkişaf sürətinin təmin edilməsi, vacib obyektlərin vaxtında istismara verilməsi, rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları sahələrinin təşkili və regional tarazlı inkişafa nail olunması məqsədilə yerli təbii-iqtisadi imkanlar əsasında tikinti materialları sahələrinin çeşidinin və həciminin genişləndirilməsi, bütövlükdə, sənayenin quruluşunun təkmilləşdirilməsi və tikinti materialları istehsalı sahələrinin regional inkişafının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Ölkədə istehsal olunan tikinti materialları məhsulları əsasən yerli bazarın tələbatının ödənilməsinə yerinə yetirir. Ümumi tikinti təyinatlı

materiallarda (sement, bəzi divar-üzlük daşları, keramika, şüşə, qeyri-filiz və s.) idxal hələ də mühüm yer tutur. Kommunal-mənzil tikintisində bəzək qrupu tikinti materialları və məmulatlarında (linoleum, keramik piltələr, sanitar keramik məmulatlar və s.) gətirmə məhsullar 50-60% təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idxal olunan bir-çox tikinti materiallarını müasir texnologiya və yerli xammal əsasında istehsalının təşkili, istehsal həcmnin artırılması və xarici bazarlarda böyük tələbat olunan (məsələn rəngli sement, sanitar-keramik, saxsı və s. məmulatlar) məhsulların ölkəmizdə istehsalının təşkili mümkündür.

Mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycanda tikinti materialları istehsalı sahələrinin xeyli stabilləşməsinə baxmayaraq, yerli məhsulların keyfiyyətinə görə xarici nümunələrdən hələ ki, geri qalması və rəqabətqabiliyyətli məhsulların xüsusi çəkisinin çox aşağı olmasıdır. Qeyd olunan bu məsələlərin həlli Azərbaycan Respublikasının regionlarının tarazlı inkişafına və rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları istehsalının təşkilinə və artırılmasına, regionların tikinti materialları məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinin yaxşılaşdırılmasına, qarşılıqlı yükdaşımaların və nəql olunma prosesində itgilərin azaldılmasına imkanlar yarada bilər.

Qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri ölkənin hər bir regionunun mənafeyini, rəqabətqabiliyyətli məhsullarla xarici bazarlara çıxış imkanlarını və daxili tələbatın əsas hissəsinin yerli məhsullarla təminatı zərurətini nəzərə almaqla, ayrı-ayrı regionların investisiya mühitini öyrənmək və düzgün qiymətləndirməkdən, regionlardakı zəngin potensiala əsaslanaraq iqtisadiyyatın quruluşunu təkmilləşdirməkdən, inkişaf sürətini artırmaqdan, əhatə dairəsini genişləndirməklə müasir tələblərə uyğun məhsul istehsalına nail olmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü tikinti materialları istehsalı sahəsində böyük imkanların olmasına, məhsul istehsalı quruluşunda dəyişikliklərin meydana gəlməsinə baxmayaraq müasir texnologiya və avadanlıqlarla təchiz olunmuş yeni tikinti materialları istehsalı müəssisələri yaradılmalıdır ki, bu da rəqabətqabiliyyətli (linoleum, alüminium profilli məmulat və konstruksiyalar, müasir forma və dizaynda sanitar keramik məmulatlar, iri ölçülü keramik löhvələr, gözlüklü betondan üzlük və boşluqlu kərpic, gips və quru qarışıq əsasında bəzək materialları, müxtəlif növ taxtapuş və istilikqoruyucu məmulatlar və s.) məhsul istehsalına imkanlar yaradar.

İşdə qeyd olunur ki, ölkədə aparılan sənaye siyasətinin tərkib hissəsi olan rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları istehsalının artırılması və keyfiyyətə yeniləşdirilməsilə prioritet tikinti materialları sahələrinin

yaradılması və bütövlükdə rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü tikinti materialları məhsulların istehsalı yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına, tikinti materialları sahələrinin səmərəli ərazi təşkilinə zəmin yaradıla bilər. Bu məqsədlə aşağıda göstərilənlərin nəzərə alınması məqsəduyğundur;

- ölkə regionlarında yerli tələbatın ödənilməsi və rəqabətqabiliyyətli ixracyönümlü məhsul istehsalını artırmaq məqsədilə rəngli sement istehsalının təşkili, sanitariya-keramik məmulatlarının, kirəmit, kərpiç istehsalının genişləndirilməsi:

- regionlardakı tikinti kompleksləri üçün polivinixlor, linoleum istehsalında aqloporit, perli, potrit, travertin tipli yüngül doldurucu xammal ehtiyatlarından istifadə etməklə müvafiq növ məhsul istehsalının təşkili:

- karxanalarda misar daşlarının kəsilməsi prosesində istifadə olunan avadanlıq və texnikanın müasir standartlara cavab verənlərlə təzələnməsi, yaranmış toz və qırıntılardan lineolium istehsalında plastifikator əvəzləyicisi kimi istifadə olunması:

- tikinti materialları, məmulatları və konstruksiyaları sahəsində standartlaşma və sertifikatlaşmanın təkmilləşdirilməsi:

- müxtəlif növ (qum-çınqıl, qrafi, sement, şlak və s.) tikinti materiallarının regionlararası daşınmasında boru nəqliyyatının tətbiq edilməsi.

- regionlardakı yerli istehsalçıların xaricdən texnoloji avadanlıqların, xammal komponentlərin, ehtiyat hissələrinin gətirilməsinə kömrük rüsumunu azaltmaqla mövqelərinin möhkəmləndirilməsi.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Piriyev K.P. Divar materialları istehsalı və tətbiqinin yaxşılaşdırılması məsələləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (AMEA-nın II-nin məqalələr toplusu), VIII buraxılış, Bakı, 2000, səh. 181-186.

2. Piriyev K.P. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikanın iqtisadi rayonlarının kompleks inkişafının bəzi aspektləri// "Dirçəliş" jurnalı, № 47, Bakı, 2002, səh. 132-139.

3. Piriyev K.P. Təbii sərvətlərdən, sənaye tullantılarından əsaslı tikintidə istifadə məsələləri. Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (AMEA-nın II-nin məqalələr toplusu). II (X) buraxılış, Bakı, "Elm", 2002, səh. 283-285.

4. Piriyev K.P. Tikintidə ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadi səmərəlilik. Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda. (AMEA-n II-n məqalələr toplusu), (müştərək), IV (XIII) buraxılış, Bakı, 2003, səh.527-531.

5. Piriyev K.P. Tikinti materialları istehsalında təbii ilkin və təkrar xammal ehtiyatlarından istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi “Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə” mövzusunda elmi-praktiki konfrans/ Bakı, 2003, səh. 456-457.

6. Piriyev K.P. Sənaye tullantılarından tikintidə istifadənin iqtisadi-ekoloji aspekti // Azərbaycan MEA Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat) “Xəbərləri”, № 1, Bak, 2003. səh.117-124.

7. Piriyev K.P. Regionlarda tikinti materialları sənayesinin inkişafının bəzi məsələləri. “Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda elmi-praktiki konfrans/ Bakı, 2004, səh.335-336.

8. K.P.Piriyev. Tikinti materialları istehsalının və tikinti kompleksinin regional inkişafı // Azərbaycan MEA Humanitar və ictimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat) “Xəbərləri”, № 2, Bakı, 2005, səh.141-148.

9. K.P.Piriyev. Tikinti materialları sərvətlərindən istifadənin iqtisadi-ekoloji problemləri // Azərbaycan MEA Humanitar və ictimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat) “Xəbərləri”, № 4, Bakı, 2007, səh.131-136.

10. Piriyev K.P. Tikinti materialları və ondan istifadə. “Azərbaycan regionlarında iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı”. Kollektiv monoqrafiya, Bakı:“Elm”, 2009, səh.146-177.

11. Piriyev K.P. H.Əliyev və təbii sərvətlərdən istifadənin iqtisadi-ekoloji aspektləri.(müştərək) / Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş “H.Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı” mövzusunda respublika konfransı, Bakı, 2009, səh.61-66.

12. Piriyev K.P. Regionun sosial-iqtisadi inkişafında təbii ehtiyatlardan istifadə və ekoloji tarazlığın qorunması. / Azərbaycan MEA İqtisadiyyat İnstitutu “M.Allahverdiyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş” Respublika konfransı, Bakı, 2010, səh.95-97.

13. Piriyev K.P. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf və ekoloji amil. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Z.Səmədzadənin 70 illiyinə həsr olunmuş” elmi-praktiki konfrans, Bakı, 2010, səh.394-396.

14. Piriyev K.P. Azərbaycanda tikinti sənayesi və investisiya problemləri / Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Azərbaycan Respublikası

Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, Bakı, 2012, səh. 1110-1111.

15. Пириев К.П. Вопросы рационального использования строительных материалов в регионах Азербайджанской Республики, Десятая Международная научно-практическая конференция. «Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго- Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества. Сборник научных трудов. Том 2. Болгария. г.Свиштов , 2012. стр.100-104.

16. Piriyev K.P. Heydər Əliyev təbii sərvətlərdən səmərəli istifadənin və ekoloji tarazlığın qorunmasının təşəbbüskarı kimi. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş”, elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı , 2013. səh. 202-204.

17. Piriyev K.P. Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli tikinti materialları sənayesinin inkişafının əsas istiqamətləri. AMEA Humanitar ictimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat) “Xəbərləri”. Bakı, 2013, № 3, səh.122-125.

18. Piriyev K.P. Regional iqtisadiyyatda tikinti materialları ehtiyatlarından istifadə. “Azərbaycan regionlarında tarazlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri”. // Kollektiv monoqrafiya. Bakı-“Elm” 2013, səh.133-157.

19. Пириев К.П. Совершенствование регионального развития отраслей строительных материалов в Азербайджанской Республике. / Импакт – фактор журнала « НАУКА И МИР » - 0,325 (Global Impact Factor 2013, Австралия), Муждународный научный журнал, № 8 (12), Россия, г. Волгоград , 2014, стр. 111-114.

20. Пириев К.П. Пути совершенствования транспортировки строительных материалов в регионах Азербайджанской Ресублике. Журнал «Экономика и педпринимательство», № 2, (часть 2), г. Москва, 2016, стр.305-307.

21. Piriyev K.P. Azərbaycan Respublikasında tikinti materialları sahələrinin inkişaf strategiyası. AMEA Coğrafiya İnstitutu və Lənkəran Dövlət Universitetinin akademik H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş “İnsan və ətraf mühit münasibətləri” mövzusunda respublika elmi konfransın materialları, Bakı, 2017, səh.435-437.

**Развитие и территориальная организация отрасли
строительных материалов в регионах Азербайджанской
Республики.**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, 3-х глав, 8 параграфов, заключения и списка использованной литературы.

В введении обосновывается актуальность темы, определяется степень изученности проблемы, формулируется цель и задачи исследования, дается научная новизна и научно-практическая значимость работы, апробация исследования.

В первой главе «Теоретически - методологические основы регионального развития и территориальной организации отрасли строительных материалов» исследованы теоретические и методологические основы использования минерально-сырьевых ресурсов. Рассмотрены экономико-экологические проблемы регионального развития отрасли строительных материалов Азербайджанской Республики.

В второй главе «Оценка территориальной организации и использования строительных материалов в Азербайджанской Республике», на основе аналитических исследований изучено современное состояние, территориальное и региональное развитие отрасли строительных материалов. В этой же главе изучены основные естественные запасы и уровень использования вторичных сырьевых ресурсов.

В третьей главе, «Направление рационализации территориальной организации и развития отрасли строительных материалов в Азербайджанской Республике» показаны рациональные пути перевозок и территориальной организации отрасли производства строительных материалов, а так же направления развития конкурентоспособности отраслей строительных материалов в Азербайджанской Республике.

В заключении обоснованы и обобщены важнейшие методологические и практические результаты проведенного исследования, сформулированы выводы и предложения, даны практические рекомендации.

Development and territorial organizing field of construction materials in regions of Azerbaijan Republic

R E S U M E

The dissertation work consists of an introduction, three chapters, 8 paragraphs, conclusions and list of used literatures.

In the introduction the urgency of this problem, level of problem "s study, goals, purposes, object and subject of the study, theoretical and methodological basis, information base, scientific novelty and practical significance of the study have been defined.

The first chapter "Theoretical-methodological base of regional development and territorial organizing field construction materials" – theoretical and methodological base of using mineral-raw resources, was investigated. Therefore, economic-ecological problems of regional development of field construction materials of Azerbaijan Republic had been investigated.

The second chapter "Estimation territorial organization and usage construction materials in Azerbaijan Republic" on the base of analytical investigations had been studied modern condition, also territorial and regional development of field of construction materials.

The third chapter "The direction of rationalizing territorial organization and development field of construction materials in Azerbaijan Republic" ways rationalizing transportation and territorial organizing fields of production of construction materials, also direction development of competitiveness of fields of construction materials in Azerbaijan Republic had been showed.

In the substantiated and summarized important methodological and practical results of research, formulated conclusions and gave practical recommendations.

Format 60x84 ¹/₁₆ .
AMEA-nın mətbəəsində çap olunub.
Sayı: 100 nüsxə.

